
ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 930.253 (477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(98).2026.356140

ISSN(print) 2413-7065

ISSN(online) 2413-7103

У ПОШУКАХ АРХІВУ НЕСТОРА МАХНА¹

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор, директор
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: roman.dodonov@knu.ua

Тарас КОНОНЕНКО

orcid.org/0000-0003-0660-1707

доктор філософських наук,
завідувач кафедри історії філософії філософського факультету
КНУ імені Тараса Шевченка
email: Taras_Kononenko@knu.ua

Анотація. *Статтю присвячено викладенню обставин передачі в Україну документів архівної колекції Нестора Івановича Махна – лідера селянського руху на Півдні України, командира Повстанської армії, відомого діяча анархізму. Основу колекції складають рукописи, чернетки статей, листи періоду еміграції. Архів було передано в Україну через Посольство у Франції Жаком Харламовим, сином Василя Харламова, близького друга Нестора Махна. Наразі «паризький архів» Н. Махна зберігається в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка..*

Ключові слова: *Нестор Махно, еміграція, архів, українознавство.*

Постановка проблеми. У майже 35-річній історії Науково-дослідного інституту українознавства відомі як злети, так і падіння. Залежно від політичного курсу держави Інститут, створений на філологічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка, пережив декілька перепрофілювань, реструктуризацій та переїздів, під час яких гостро поставало питання збереження тієї українознавчої спадщини, що накопичувалась внаслідок дослідницької роботи його колективу. Найвний офіційний архів НДІУ, фондоутворення якого не охоплювало значного масиву наукової документації, не вирішував зазначеної проблеми. Номенклатура його фондів не враховувала, наприклад, цінних

для історії джерел, переданих в Інститут представниками української діаспори. Ці фрагменти нашої культурної спадщини заслуговують на увагу дослідників та публікації, але ще до того вони мають пройти необхідні процедури первинної обробки, впорядкування та каталогізації.

Деякі з документів, згадка про передачу яких міститься у виданнях НДІУ, доводиться розшукувати. Так, зокрема, в бібліотеці Інституту зберігається переданий з Канади книжковий фонд Лідії та Теодосія Онуферків. При цьому є згадки про рукописну складову вказаного фонду, місцезнаходження та склад якої наразі невідомі. Те ж саме стосувалося так званого «паризького архіву» Нестора

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи «Створення цифрового архіву українознавчих студій» (№ держреєстрації 0124U001461).

Махна, що начебто був переданий до НДІУ.

Існують різні версії місцезнаходження цієї рукописної спадщини з архіву родини Онуферків. Від початку своєї діяльності як науково-освітнього закладу Інститут мав розгалужену мережу академічних зв'язків з представниками української діаспори зарубіжжя. Попри активну участь у налагодженні українознавчих студій в Україні часу проголошення Незалежності слід враховувати й особливі обставини в цій діяльності шановних представників інституцій діаспори і приватних осіб. Це – проблема зміни поколінь діаспорян в різних теренах світу. Багато з них накопичили значний архівний, книжковий, рукописний матеріал, які вони мали намір передавати на Батьківщину з метою впорядкування, наукової систематизації і впровадження в освітній обіг. Водночас існувала реальна проблема передачі цих фондів на відповідальність молодшого покоління у своїх родинях чи інституціям, у яких вони працювали. Варто наголосити, що передача власних зібрань, навіть у несистематизованому вигляді, мала непересічне значення для зміни світоглядної матриці українського суспільства, повертала матеріали і джерела, які сприяли об'єктивному висвітленню історії України, її витоків, діячів, історичного процесу.

Вочевидь, що такі надходження мали розпорошення, не були одночасними і цілісними. Від певних шановних осіб вони надходили за можливості. Часом, надіславши певну частину дарчих матеріалів, даруватель певний час перебував у колі власних життєвих турбот і клопотів. Отже, надходження анонсованих матеріалів не завжди мало заздалегідь

формалізований характер у часі й подіях. Припустимо, що, надіславши книжкові фонди з власної бібліотеки, інші зразки творчої спадщини могли і взагалі не бути переданими чи передані іншим установам та іншими каналами.

Друга обставина, яка зумовлює завдання систематичного укладання українознавчого архіву діяльності Інституту українознавства, заснованого проф. Петром Кононенком, є власна інституційна історія – велична і водночас драматична, суголосна величній і драматичній історії незалежної України. Перманентні намагання руйнації цієї націєтворчої інституції впродовж всього часу існування мали неабиякий вплив на збереження і утримання набутків наукової, освітньої і суспільно значущої діяльності. Чого варті лише нескінченні реорганізації з умовою розбудови майнового і академічного комплексу практично з підвалин! Попри цю обставину віддані українознавству науковці й працівники докладали максимальних зусиль щодо запобігання втраті інституційних фондів.

Отже, пошук цієї документації є одним із завдань діяльності Наукового архіву НДІ українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, започаткованого розпорядженням директора Інституту № 9 від 29.05.2025, та виконавців науково-дослідної роботи «Створення цифрового архіву українознавчих студій», розпочатої в січні 2026 року.

Аналіз досліджень і публікацій. Про Нестора Івановича Махна, лідера повстанського анархістського руху на Півдні України в 1918–1921 роках, написано чимало. Достатньо згадати дисертаційне дослідження Т. Мармазової [13]

чи оглядову статтю В. Щербатюка [27], спеціально присвячені історіографії махновського руху. Після тривалого періоду забуття, викривлень і фальсифікацій реальних подій в радянській літературі постать Н. Махна стала предметом численних досліджень, починаючи з 1990-х років, коли спостерігалася справжня хвиля публікацій на цю тему. На особливу увагу заслуговують праці П. Аршинова [1], А. Белаша та В. Белаша [2], В. Верстюка [5–7], В. Волковинського [8–9], О. Зеленька [11], В. Горака [13], В. Жилинського [14] та ін. З різних аспектів махновського руху захищені дисертації О. Атоян, М. Боровика [4], В. Михайлюти [19], В. Савченко [23], Ю. Федоровського [24], В. Чопа [26] та ін.

Окрему групу джерел складають збірки документів, підготовлених співробітниками центральних та місцевих, зокрема Дніпропетровського та Запорізького, архівів [20–22]. Фундаментальною працею є збірка документів і матеріалів «Нестор Махно. Селянський рух на Україні. 1918–1921», опублікована російськими історіографами в 2006 році. Незважаючи на великий обсяг (понад тисячу сторінок), наявність довідкового апарату, необхідних посилань та опису архівних джерел, у виданні відчувається певний брак документів, створених безпосередньо Н. Махном. Цей недолік штучно компенсується наведенням спогадів більшовицького командарма В. Антонова-Овсієнка, білогвардійського офіцера А. Бипецького та інших непрямих суб'єктивних свідчень. Більшість документів має відверто заангажований характер, оскільки вони готувалися для проведення в 1920-х роках в РСФСР заочного суду над Н. Махном. У додатках до збірки серед копій газет, агітаційних

листівок і розписок зустрічаємо декілька «автографів» Н. Махна [22, с. 1007–1008], що також вказує на дефіцит більш ґрунтовних документів.

За цих умов особливого значення набувають свідчення самого Н. Махна, опубліковані ним в 20–30-ті роки, тобто в період еміграції [14–18], а також ще не оприлюднені документи з особового архіву видатного анархіста. Введення в науковий обіг «паризького архіву» Н. Махна не лише збагатить джерелознавчу базу вивчення махновського руху, але й відповідатиме останній волі хранителів цього архіву.

Тому **метою** статті є висвітлення долі «паризького архіву» Нестора Махна в Україні: обставин передачі, зберігання та оприлюднення.

Виклад основного матеріалу. Восени 2025 року до НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка надійшов пакет документів, що розпочинався з листа Людмили Чучко з Гуляйполя, яка після окупації цього міста переїхала до м. Дніпра. Наведемо його зміст зі збереженням авторської стилістики.

«Шановний пане Олександрє.

У 2009 році родич мого чоловіка пан Жак Харламов, що є громадянином Франції, передав архів Н. Махна і особистий архів його батька Василя Харламова, який був близьким соратником Н. Махна, до України. Єдиною умовою передачі архіву було його публікація, і доступ всіх бажаних, чи зацікавлених у дослідженні неопублікованих в Україні матеріалів.

Не буду займати час перераховування і кількості наших звернень до різних інстанцій після того, як ми дізнались з листування Віктора Харламова з Жакком Харламовим про зникнення архіву. Наші звернення увінчалися передачею

невідомих осіб «фрагментів», невідомо якого об'єму архіву Н. Махна до Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича КНУ.

Враховуючи важливість цього архіву, в світі досліджень нашої історії, її визвольної боротьби і історичної постаті Н. Махна просимо Вас взяти цю справу під особистий контроль і сприяти доступу до архіву засвідчитись у його цілісності мене: Чучко Людмила – представницю родини Харламових, що проживають в Україні,

С. Звілінського – історика, голову ГО «Гуляйпільські старожитності», члена Запорізького наукового товариства Як. Новицького.

З повагою та надією, Чучко Людмила, жінка ветерана війни, мати бійця 108 бригади, 98 батальйона АЗОВ-Дніпро. 6.11.2025 р.»

У Додатках до листа наводиться звернення мешканця Гуляйполя Віктора Васильовича Харламова до голови Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького Сергія Білівненка: «Перебуваючи в листуванні зі своїм дядьком, громадянином Франції, Жаком Харламовим, мені стало відомо про передачу ним родинного архіву гілки родини Харламових разом з паризьким архівом Н. Махна до України. Батько Жака Харламова Василь Антонович (уродженець м. Гуляйполе), близький друг та соратник Н. Махна як періоду громадянської війни, так і часів еміграції, по смерті останнього став хранителем архіву відомого анархіста. В 2009 р. мій дядько Жак Харламов, розуміючи історичну важливість документів архіву, через посольство України у Франції передав їх до інституту Українознавства за умови публікації в Україні. Однак, документи так і не були опубліковані, а їх

місцезнаходження наразі лишається невідоме. Хвилювання з даного приводу висловлює і сам Жак Харламов. Прошу Вас, за можливістю, з'ясувати ситуацію, що склалася, аби цінні документи не були втрачені та стали доступні широкому загалу для ознайомлення». Це звернення датоване 24 вересня 2017 року.

В свою чергу голова Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького Сергій Миколайович Білівненко зробив запит до Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, на що отримав таку відповідь:

«Шановний Сергію Миколайовичу!

Відповідаючи на Ваш лист від 22.11.2017 щодо інформації про місцезнаходження архіву Н. Махна, Науково-дослідний інститут українознавства (далі Інститут) повідомляємо наступне. Інститут розпочав свою роботу на базі ліквідованого Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (далі – ННДІУВІ) 21 листопада 2014 р. і, відповідно до законодавства, є новою юридичною особою. У зв'язку зі зміною керівництва ННДІУВІ та наукових підрозділів під час реорганізації у 2011 р. та ліквідації у 2014 р. інформацією про місцезнаходження архіву Н. Махна не володіємо. Юридичних документів, які засвідчували б, що на баланс ННДІУВІ громадянином Франції паном Жаком Харламовим були передані матеріали з архіву Н. Махна, в Інституті немає. Відповідно в Інституті архів Н. Махна не зберігається. Розуміючи та поділяючи занепокоєння Жака та Віктора Харламових, рекомендуємо звернутись до осіб, безпосередньо причетних до цього питання, а саме директора ННДІУВІ Петра Кононенка та заступника директора з наукової роботи Тараса Кононенка.

Останній працює завідувачем кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (більш детальну інформацію можна знайти за посиланням <http://philosophy.univ.kiev.ua/ua/article/68>). Принагідно хочемо зазначити, що українознавча спільнота Інституту зацікавлена у введенні в науковий обіг нових архівних матеріалів з нашої історії.

З повагою, директор Б. М. Галайко. 20.11.2017 р.»

За порадою Б.М. Галайка Сергій Миколайович Білівненко написав до Тараса Петровича Кононенка:

«Шановний Тарасе Петровичу!

Минулого року до Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького звернувся громадянин України Харламов Віктор Васильович з проханням допомогти в можливості ознайомитися з документальними матеріалами, що стосуються історії його французької гілки родинного дерева. Мова йде про матеріали, що були передані Науково-дослідному інституту українознавства громадянином Франції паном Жаком Харламовим, дядьком В. В. Харламова. Дані матеріали, разом з «паризьким архівом» Н. Махна, були передані інституту через посольство України у Франції в 2009 р., за умови його публікації в Україні. З того часу на сайті інституту (електронна версія журналу Українознавство за 2009 р. № 2) було розміщено повідомлення про підготовку до публікації означених матеріалів за Вашим підписом, в період займання вами посади заступника голови інституту. Однак, наскільки нам відомо, справа не була закінчена. Наразі ні у прямих родичів родини Харламових, ні в широкого загалу українських науковців немає можливості ознайомитися з унікальними

матеріалами переданого Жаком Харламовим архіву. В листопаді 2017 року ми звернулися з запитом до нинішнього голови Науково-дослідного інституту українознавства, який повідомив, що інформацією про місцезнаходження переданого архіву Н. Махна інститут не володіє. Крім того, жодних юридичних документів, які б засвідчували передачу на баланс ННДІУВІ громадянином Франції – паном Жаком Харламовим матеріалів з архіву Н. Махна, в інституті немає. Сам Жак Харламов – людина похилого віку, у листуванні з українською ріднею висловлює глибоке занепокоєння ситуацією, що склалася. Враховуючи особливу значимість документів для відтворення історії півдня України, вивчення якої саме і є головним напрямком діяльності наукового товариства ім. Я. Новицького, звертаємося до Вас з проханням роз'яснити ситуацію, що склалася, а також надати інформацію про нинішнє місцезнаходження архіву та можливість роботи з ним як родичів родини Харламових, так і істориків.

З повагою, голова Правління ЗНТ С. М. Білівненко, 29 січня 2018 р.».

Повідомлення, про яке йдеться в наведеному листі, дійсно було підписано Т. Кононенком і Н. Івашиною [12]. На той час (2009 рік) керівництво НДІУ встановило гарні контакти з колами української діаспори у Франції, про що представниця Інституту в Парижі Наталія Івашина регулярно повідомляла в своїх публікаціях у журналі «Українознавство», висвітлюючи діяльність українців у Франції та роль Інституту в укріпленні французько-української дружби. На масштаби співробітництва між НДІУ та українською громадою Франції вказує красномовний факт про

перемовини з українським істориком, громадським і політичним діячем, дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка, провідним україністом Франції А. Жуковським (який чимало зробив для облаштування Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі) щодо передачі Україні для філії Інституту багатоповерхового будинку в центрі французької столиці. І хоча цей проект не був завершений, оскільки передбачав належні рішення уряду України, рівень довіри і впевненість у перспективах співпраці доволі красномовні. Посол України у Франції того часу Ю.А. Сергєєв, який всебічно опікувався взаєминами в межах проектів «народної дипломатії», повідомив директора НДІУ про бажання хранителів «паризького архіву» повернути його до України та передав електронний диск з фотокопіями рукописів Нестора Махна.

Усвідомлюючи цінність цих документів, Петро Кононенко зв'язався з Жаком Харламовим і висловив готовність прийняти архів Н. Махна. Жак Харламов дбайливо зберігав всі папери, що були пов'язані з ім'ям Махна та свого батька Василя Харламова. Василь Антонович Харламова під час громадянської війни служив писарчуком Повстанської армії, в еміграції залишався другом і однодумцем Нестора Івановича, зберігав його архів. При загадкових обставинах Василь Харламов загинув у 1964 році. Його син Жак, який народився вже у Франції, перейняв від батька естафету зберігання документів Н. Махна, а також передав волю хранителів повернути «паризький архів» в Україну за умов його публікації «без скорочень та купюр» у відкритому доступі для дослідників і всіх бажаючих.

У листі-подяці до Жака Харламова від 26 березня 2009 року Петро Кононенко писав: *«Дирекція Інституту українознавства засвідчує Вам свою повагу і вдячність за Ваше рішення передати до України для публікації матеріали з архіву Нестора Івановича Махна. Ми високо цінуємо ту роль, яку відіграли Ви особисто і Ваш батько Василь Харламов в збереженні рукописів однієї з неординарних постатей українських визвольних змагань минулого століття. Про життя і діяльність Махна написано багато, опубліковані (в переважній більшості у Франції та США) його переписка, статті та звернення. Практично всі передані Вами матеріали це чернетки листів, статей і звернень Нестора Івановича, які були опубліковані ще при його житті або відразу після його кончини. Але це на Заході. В Україні дослідженням феномену Махна і Махновищини займається невелика група дослідників і тому широкому загалу багато що ще невідомо. Завдання, яке ставить перед собою Інститут, надрукувати всі без купюр рукописи в журналі «Українознавство» нашого Інституту, а також розмістити їх в доступному через інтернет для будь-якого дослідника електронному архіві Інституту. Ми Вас знайомитимемо з усіма публікаціями, надсилаючи їх поштою або через радника-посланника Посольства України в Парижі Віктора Войтовича з його люб'язної згоди.*

З щирою повагою та побажаннями довгих і благих літ у доброму здоров'ї, академік Петро Кононенко, директор Інституту українознавства».

У 2008 чи 2009 році Жак Харламов передав архів Н. Махна до українського посольства в Парижі, де вони й зберігалися під особистим контролем Посла

Ю. А. Сергеева. Важливо зазначити, що ця передача не супроводжувалась фіксацією кількості, тим більше змістовним переліком документів. З одного боку, це вказувало на високий рівень довіри між обома сторонами, а з іншого – породило пізніше певні підозри в тому, чи дійшов до України архів у повному складі? Так чи інакше, але ми не маємо акту прийому-передачі з детальним описом початково переданих рукописів.

Науковці НДІУ жодних оригінальних паперів у 2009 році так і не побачили, маючи справу з електронними копіями, як пізніше з'ясувалося, лише фрагмента «паризького архіву». В очікуванні матеріалів в Інституті були проведені підготовчі заходи щодо майбутньої роботи з джерелами – визначені перспективні дослідники з досвідом архівної справи, фахівці-історики відповідного періоду в історії України, підготовлені засоби цифровізації та поширення на електронних ресурсах НДІУ тощо. Згідно з намірами передачі матеріалів істориками Інституту були здійснені первинна обробка, впорядкування і класифікація електронних

копій. Однак без наявності у розпорядженні науковців оригінальних джерел оприлюднення матеріалів лише на основі цифрових копій не мало б наукової цінності. Тобто вагомість співпраці полягала у тому, щоб здійснити первинне впорядкування, систематизацію, наукове архівування і впровадження в освітню галузь саме оригінальних джерел з сукупності того, що мало бути передано Інституту з родинного архіву Харламових. Точка відліку в каталогізації розрізаних матеріалів передбачалася від часу отримання цих джерел спеціалізованим підрозділом державної наукової інституції – бібліотекою НДІУ.

Принагідно зазначимо, що репутація НДІУ на той час була відзначена Указом Президента України про надання Інституту статусу національного саме у 2009 р. з перетворенням його у Національний науково-дослідний інститут українознавства:

«Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Науково-дослідного інституту українознавства, його вагомий внесок у

Зустріч Жака Харламова (в центрі) і Юрія Сергеева в Парижі (Джерело: [25]).

розвиток національної освіти і науки, постановляю:

надати Науково-дослідному інституту українознавства статус національного і надалі іменувати його – Національний науково-дослідний інститут українознавства.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО 7 серпня 2009 року»².

Як згодом розповідав Тарас Кононенко, занадто оптимістичний тон згаданої С. Білівненком публікації в журналі «Українознавство» про передачу «махновського архіву» можна пояснити тим, що «ми думали, що так буде завжди», але після «відносно щасливого» 2009 р. прийшов «чорний для Інституту 2010 рік». Міністерство освіти і науки України на чолі з нині заочно засудженим за державну зраду Д. Табачником розпочало гоніння як на самого Петра Кононенка, так і на тих співробітників НДІУ, які його підтримували. Безперервні спроби підпорядкувати діяльність Інституту і спрямувати її у потрібне політичне річище увінчалось його реорганізацією в «Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії» (!) у січні 2011 р. після невдалих спроб усунення керівництва одразу від часу перебування Д. Табачника на посаді з 2010 р. Врешті, результатом стало призначення на посаду ставленика міністра А. Чайковського, якого впроваджували в керівні органи Інституту з початку реорганізації, остаточне усунення П. П. Кононенка з посади директора Інституту в 2013 р. та неукладення Міністерством контракту з обраним трудовим колективом на цю посаду Тарасом Петровичем ще у червні

2010 р. Чи міг тоді хтось передбачити, що знищення напрямку діяльності Інституту, який опікувався утвердженням української ідентичності в Україні та у міжнародному просторі, відновленням об'єктивної історії України, утвердженням націєтворчої мети українознавства, вже було закладено в людиноненавистницькі плани путінської кліки, які почали втілюватися з захоплення Криму в 2014 р. та розгортанням повномасштабної війни у 2022 р.?

Відтермінування повернення паперового варіанту «паризького архіву», а надто – його публікації, пояснювалось певною мірою і безпековими міркуваннями, і зміною керівництва Інституту. Лише ті, хто пережив хаос реорганізацій, руйнацію керованості, взаємовиключність повноважень дирекції і комісій з реорганізації, можуть оцінювати вагу ризиків, коли йдеться про джерела національного надбання. Ще й руйнацію з мотивів українофобської політики – знищення усіма засобами носіїв української ідентичності та її джерел. Доленосною була та обставина, що представник дипломатичного корпусу та член його родини продовжували виконувати свої професійні обов'язки за межами України, чим забезпечилося збереження у цілісності матеріалів з «паризького архіву». Коли ж влітку 2018-го Юрій Сергєєв, на той час – вже професор Єльського університету, мав нагоду перебувати в Києві та визнав доцільним гідно завершити проект, Тарас Кононенко, з яким він контактував, вже не працював в Інституті українознавства. Він був завідувачем кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету

² URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6012009-9304>

імені Тараса Шевченка. Ця обставина вочевидь і стала визначальною для прийняття рішення передати архів не в Інститут українознавства, а в більш надійні руки бібліотекарів КНУ імені Тараса Шевченка – державного закладу, який має всі повноваження і засоби з реалізації плану: прийняття, впорядкування і архівування, історичні дослідження, впровадження в освітню галузь.

Урочиста процедура передачі архіву, який складався з 4 тек з паперовими джерелами, в університетську Наукову бібліотеку імені М. Максимовича відбулася 13 липня 2018 року. На фото, наведеному на офіційному сайті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (URL: <https://knu.ua/news/9768>), можна побачити учасників цієї події: ректора Леоніда Губерського, професора Юрія Сергеева, декана історичного факультету Івана Патриляка, завідувача кафедри історії філософії Тараса Кононенка та директора Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Олега Сербіна. «Унікальні документи з архіву

українського політичного та військового діяча, – йшлося у повідомленні, – тривалий час зберігалися у товариша й сподвижника Нестора Махна, парижанина Василя Харламова, а згодом перейшли в розпорядження його нащадкам. Ініціатором передачі цих матеріалів виступив Жак Харламов, який прагнув, щоб документи потрапили в академічне середовище й були належним чином систематизовані, вивчені й оприлюднені саме в Україні. Леонід Губерський висловив свою повагу всім учасникам переговорного процесу, зусилля яких посприяли поверненню історичної спадщини видатного українця на терени нашої держави. Юрій Сергеев засвідчив, що документи було передано в повному обсязі, без вилучень і купюр. Цей аспект був тим більше важливим, оскільки перемовини щодо передачі в Україну фрагментів архіву Нестора Івановича тривали досить довго. Під час завершальної зустрічі в Університеті присутні обговорили подальшу роботу з належного архівування, вивчення та збереження унікальних документів,

Ректор КНУ імені Тараса Шевченка Леонід Губерський (ліворуч) приймає «паризький архів» до університетської бібліотеки, 13 липня 2018 р. (Джерело: [25])

що надійшли в розпорядження наукової спільноти Університету».

На жаль, під час передачі знов не було зафіксовано повного і детально-го переліку всіх документів. Ймовірно, їхні первинна обробка та опис вимагали часу. Протягом 2019–2021 років з архівом працював Дмитро Лукін, історик за фахом, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки імені М. Максимовича. «В мене немає інформації про попередню історію та дослідження цих паперів, – зазначав він у попередній записці, – але робитиму обережні висновки судячи з супутніх «провенієнцій». Наскільки я зрозумів, цей архів пов'язаний або прямо походить від нащадків Василя Харламова, друга і побратима Нестора Махна. Вірогідно, до нього потрапила значна частина особистих паперів померлого. Ступінь їхнього залучення до наукового обігу мені невідома. З тих джерел, публікацій, онлайн-майданчиків, до яких дотягнувся, інформації про це не знайшов. Але щонайменше папери перебирали, копіювали, сканували попередні власники».

Дмитром Лукіним розпочато процес оцифрування, який незабаром було призупинено, оскільки широкоформатний спеціалізований сканер бібліотеки вичерпав свій ресурс і вийшов з ладу, а сам співробітник з першого дня повномасштабного вторгнення перебуває в лавах ЗСУ.

Здавалося б, після повідомлення на сайті Університету інформації про передачу «паризького архіву» для оцифрування та наукового опрацювання хвилювання про його збереженість мали б зникнути, але, ймовірно, ця новина не була своєчасно доведена до Жака Харламова і (псевдо)детектив продовжував розвиватися за канонами жанру.

Пошуки «вкрадених документів» тривали. В Додатках до листа Людмили Чучко наводиться відповідь заступника міністра з питань європейської інтеграції О. Зеркаль від 10.09.2018 р. (тобто через два місяці після передачі архіву до Наукової бібліотеки імені М. Максимовича) голові Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровичу:

«Шановний Володимире Михайловичу!

У зв'язку із зверненням Українського інституту національної пам'яті за вищевказаним номером щодо ситуації, яка склалася з «паризьким архівом» Нестора Махна, в межах компетенції Міністерства закордонних справ України, повідомляємо про таке. В архіві Посольства України в Франції за 2009 рік знайдено лист №61215/19-840-448 від 21.04.2009 (копія додається), адресований Жаку Харламову, якому передається лист подяки (з перекладом на французьку мову) від тодішнього директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України П. Кононенка. Водночас підтверджені передачі паризького архіву Н. Махна каналами МЗС в Україну в архівах Посольства виявлено не було. Разом з тим, на думку МЗС України, копії листів директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України П. Кононенка (від 26.03.2009 р. та Посольства України у Франції (№ 61215/19-840-448 від 21.04.2009 р. до пана Жака Харламова) свідчать про те, що архів Нестора Махна надійшов та опрацьовувався зазначеним Інститутом українознавства. У цьому зв'язку вбачається за доцільне продовжити пошуки архіву Н. Махна у Науково-дослідному інституті українознавства Міністерства освіти і науки України, у тому числі, у

разі необхідності, із залученням правоохоронних органів».

14 липня 2019 року С. Білівненко звернувся до ректора КНУ імені Тараса Шевченка Леоніда Васильовича Губерського:

«Шановний Леоніде Васильовичу!

В 2016 р. до Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького звернувся громадянин України Харламов Віктор Васильович з проханням допомогти в пошуку документальних матеріалів з «паризького архіву» Нестора Махна... В липні 2018 року на офіційному сайті КНУ ім. Шевченка з'явилась інформація про передачу архіву представникам університету, що в подальшому був переданий Науковій бібліотеці імені Михайла Максимовича КНУ. Сам Жак Харламов, людина похилого віку, у листуванні з українською ріднею, висловлює глибоке занепокоєння ситуацією, що склалася. Обіцяну йому публікацію переданого архіву та широкий доступ до нього до сих пір не було реалізовано. Варто наголосити на тому факту, що місце перебування архіву майже 9 років не було відоме, як не були відомі і особи, що відповідали за його зберігання протягом даного періоду. Також немає жодних документів (описів, актів прийому-передачі), що засвідчували б цілісність та збереженість архіву. Дані обставини викликають занепокоєння в його повній збереженості. Ті ж самі питання має і Жак Харламов, який в переписці з ріднею висловлює бажання перевірити наявність всіх переданих ним матеріалів архіву».

Оскільки автор листа не отримав відповіді, занепокоєна історична спільнота знов підняла тематику «паризького архіву». Франк Сисин, директор Центру українських історичних досліджень

імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій, згадував, як у 2020 році історик Володимир Чоп із Запорізької політехніки і Юрій Кравець узгодили з директором бібліотеки Олегом Сербіним доступ до архіву та допомогу з його каталогізацією. Однак пандемія COVID-19 перешкодила реалізації цих планів.

Новий директор Українського інституту національної пам'яті Олександр Алфьоров звернувся в 2025 році до Володимира Бугрова, ректора КНУ імені Тараса Шевченка, до складу якого внаслідок чергової реорганізації увійшов НДІ українознавства: *«На адресу Українського інституту національної пам'яті звернулася Чучко Людмила щодо факту передачі у 2009 році громадянином Франції Жаком Харламовим особистого архіву Нестора Махна та Василя Харламова до України. Відповідно до інформації заявниці, документи були передані до Інституту українознавства, який на той момент був підвідомчою установою Міністерства освіти та науки України. Разом з тим змушені констатувати, що наразі місцеперебування зазначеного архіву є невідомим, документи не є опублікованими для широкого загалу. Враховуючи вищезазначене, просимо вжити відповідні заходи щодо пошуку та оприлюднення зазначеного архіву».*

У відповіді проректорки з наукової роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка проф. Ганни Толстанової підтверджувалось збереження архіву в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича, а також повідомлялось про відновлення роботи з архівом у 2025 році. Директор НДІ українознавства проф. Роман Додонов зв'язався телефоном з пані

Людмилою Чучко, представницею родини Харламових в Україні, подякував їй за привертання уваги наукової спільноти до теми «паризького архіву» Н. Махна, завірив у його наявності, а також просив передати цю інформацію пану Жаку Харламову. Пані Людмила разом з головою ГО «Гуляйпільські старожитності» С. Звілінським висловили бажання відвідати Київ та особисто переконуються в збереженості архіву та його доступності для дослідників.

Такий візит відбувся 26 березня 2026 року. У зустрічі в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича взяли участь ректор КНУ імені Тараса Шевченка Володимир Бутров; директорка бібліотеки Марина Женченко; директор НДІ українознавства Роман Додонов; завідувач кафедри історії філософії Тарас Кононенко; представниця родини Харламових, що проживають в Україні, Людмила Чучко, голова ГО «Гуляйпільські старожитності» Сергій Звілінський; співробітники Український інститут

національної пам'яті, кандидати історичних наук Віталій Бака та Іван Стичинський. Співробітники бібліотеки М. Максимовича підготували виставку документів архіву, гості мали можливість ознайомитися з оригінальними документами Н. Махна, переконатися в їх наявності, дізнатися про умови зберігання. Зокрема пані Людмила знайшла серед документів щоденник дружини Нестора Івановича Галини, про передачу якого повідомляв їй Жак Харламов. За результатами зустрічі було прийнято рішення прискорити публікацію кольорових цифрових копій документів архівної колекції Н. Махна так, щоб вже до кінця цього, 2026 року, дослідники й усі зацікавлені особи мали відкритий доступ до вказаних матеріалів.

Висновки. Загалом можна погодитись з висновком В. Щербатюка, що «махновський повстанський рух – явище в історії України, яке стало надбанням всесвітньої історії. Проте аналіз стану наукової розробки махновського

Представниця родини Харламових в Україні Людмила Чучко (ліворуч) і директорка Наукової бібліотеки імені М. Максимовича проф. Марина Женченко (в центрі) оглядають виставку «паризького архіву», 26.03.2026 р. (Джерело: <https://surl.li/qntdnt>)

руху дозволяє говорити про нього як про ще недостатньо вивчену проблему в українській історіографії [28, с. 61]. Ліквідувати «білі плями» в історії махновського руху допоможе «паризький архів» Н. Махна, переданий українськими дипломатами до України.

Гостросюжетна історія з пошуком вказаних документів зумовлена тим, що попередні домовленості про передачу і приймання, місце зберігання архівної колекції в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України були порушені через обставини політичного й організаційного характеру. Передчасна публікація про передачу документів до Інституту викликала занепокоєння громадських активістів долею «махновського архіву». І поки останній протягом 9 років знаходився в українському посольстві у Франції, в Україні лунали емоційні звинувачення на адресу керівництва НДІУ в «розкраданні», «знищенні» історичних документів. Вони не припинилися навіть після 2018 року, коли «паризький архів» Н. Махна потрапив до України. Наразі він зберігається в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка в повному обсязі та в такому самому стані збереженості, як на момент передачі. НДІУ набуває свого належного представництва в структурі Київського національного університету імені Тараса Шевченка як науковий підрозділ. Наукова бібліотека імені М. Максимовича стала потужним співвиконавцем проекту зі збереження національних надбань України, започаткованого ННДІУ МОН України ще у 2009 р. Всі складові зійшлися. Залишилось виконати лише останню умову хранителів архіву – опублікувати його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов, П. История махновского движения (1918–1921). Берлин, 1921.
2. Белаш, А., Белаш, В. Дороги Махно: исторические повествования. Киев, 1993. 592 с.
3. Бережинский, В. Г. Последние годы жизни атамана Н. И. Махно. Киев, 2000. 39 с.
4. Боровик, М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 228 с.
5. Верстюк, В. Комбриг Нестор Махно. Київ, 1990.
6. Верстюк, В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1992.
7. Верстюк, В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою. *Минуле України. Відновлені сторінки*. Київ, 1991.
8. Волковинський, В. Нестор Махно: легенда і реальність. Київ, 1994.
9. Волковинський, В. М. Н. Махно – звисті стежки політичного авантюриста. *Український історичний журнал*. 1989. № 7, 9–11; 1990. № 2, 4–9, 12.
10. Голованов, В. Я. Тачанки с юга: художественное исследование махновского движения. Запорожье, 1997.
11. Зеленьак, О. М. Інтерпретація образу Нестора Махна у радянській літературі 20-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 241–246.
12. Кононенко Т., Івашина Н. Підготовка до публікації паризьких рукописів Нестора Махна. *Українознавство*. 2009. № 2. С. 282–283.
13. Мармазова, Т. І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2003. 218 с.
14. Махно, Н. И. Воспоминания. Париж, б/р.
15. Махно, Н. И. Махновщина и ее вчерашние союзники – большевики: Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина». Париж, 1928.

16. Махно, Н. И. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918). Кн. 2. Париж, 1936.

17. Махно, Н. И. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Кн. 1. Париж, 1929.

18. Махно, Н. И. Украинская революция (июль – декабрь 1918). Кн. 3. Париж, 1937.

19. Михайлюта, В. П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01. Запоріжжя, 1999. 20 с.

20. Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: сб. документов и материалов / Д. Ю. Борисов (сост.); Государственный архив Днепропетровской области. Днепропетровск, 1993. 79 с.

21. Нестор Иванович Махно. Воспоминания. Материалы и документы. Киев, 1991.

22. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: документы и материалы. Москва, 2006. 1000 с.

23. Савченко, В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. Одесса, 1990. 205 с.

24. Федоровський, Ю. Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 180 с.

25. Фрагменти архіву Нестора Махна передано КНУ. Центр комунікацій КНУ, 13.07.2018. URL: <https://knu.ua/news/9768>.

26. Чоп, В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 289 с.

27. Щербатюк, В. М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 49–65.

REFERENCES

1. Arshinov, P. (1921). *History of the Makhnovist Movement (1918–1921)*. Berlin. [in Rus.]

2. Belash, A., Belash, V. *Makhno's Roads: Historical Stories*. Kyiv, 1993. 592 p. [in Ukr.]

3. Berezhynskiy, V. (2000). *The Last Years of Ataman N. I. Makhno*. Kiev, 2000. 39 p. [in Rus.]

4. Borovik, M. (2002). *Anarchist Movement in Ukraine (1917–1921)*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Kiev, 228 p. [in Ukr.]

5. Verstiuk, V. (1990). *Brigadier General Nestor Makhno*. Kiev. [in Ukr.]

6. Verstiuk, V. (1992). *Makhnovshchyna: Peasant Rebellion in Ukraine (1918–1921)*. Kyiv. [in Ukr.]

7. Verstiuk, V. (1991). The First Union of N. Makhno with the Soviet Power. *The Past of Ukraine. Restored Pages*. Kyiv, 1991. [in Ukr.]

8. Volkovynskiy, V. (1994). *Nestor Makhno: Legend and Reality*. Kyiv. [in Ukr.]

9. Volkovynskiy, V. (1989, 1990). N. Makhno - the Famous Paths of a Political Adventurer. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 7, 9–11; No. 2, 4–9, 12. [in Ukr.]

10. Golovanov, V. (1997). *Tachanki from the South: An Artistic Study of the Makhnovist Movement*. Zaporozhye, 1997. [in Rus.]

11. Zeleniak, O. (2014). Interpretation of the Image of Nestor Makhno in Soviet Literature of the 1920s. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. (Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University), Issue 41, pp. 241–246. [in Ukr.]

12. Kononenko, T., Ivashyna, N. (2009). Preparation for the Publication of the Parisian Manuscripts of Nestor Makhno. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2, pp. 282–283. [in Ukr.]

13. Marmazova, T. (2003). *Historiography of the Insurgent Movement in Ukraine Led by N. I. Makhno (1918–1921)*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.06]. Donetsk, 218 p. [in Ukr.]

14. Makhno, N. *Memories*. Paris, b/r. [in Rus.]

15. Makhno, N. (1928). *Makhnovshchyna and its Yesterday's Allies – the Bolsheviks: Response*

- to M. Kubanin's Book "Makhnovshchyna". Paris. [in Rus.]
16. Makhno, N. (1936). *Under the Blows of the Counter-Revolution (April - June 1918)*. Book 2. Paris. [in Rus.]
17. Makhno, N. (1929). *The Russian Revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1918)*. Book 1. Paris. [in Rus.]
18. Makhno, N. (1937). *Ukrainian Revolution (July - December 1918)*. Book 3. Paris.
19. Mykhailiuta, V. (1999). *Image of Nestor Makhno in the Works of Ukrainian Writers. Scientific Credibility and Artistic Conjecture: Author's*. [A thesis for Candidate of Sciences in Philology, specialty 10.01.01]. Zaporizhzhia, 20 p. [in Ukr.]
20. Borisov, D., comp. (1993). *N. Makhno and the Makhno Movement. From the History of the Insurgent Movement in Ekaterinoslav Province: Collection of Documents and Materials; State Archive of the Dnipropetrovsk Region*. Dnipropetrovsk, 79 p. [in Ukr.]
21. *Nestor Ivanovich Makhno. Memories Materials and Documents*. Kyiv, 1991. [in Rus.]
22. Nestor Makhno. Peasant Movement in Ukraine. 1918–1921: Documents and Materials. (2006). Moscow, 1000 p. [in Rus.]
23. Savchenko, V. (1990). *Politics of the Soviet State in Relation to the Anarchist Movement in Ukraine in 1917–1921*. [A thesis for Candidate of Sciences in History]. Odessa, 205 p. [in Rus.]
24. Fedorovskyi, Yu. (2000). *Insurgent Movement in Donbas and Makhno*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Donetsk, 180 p. [in Ukr.]
25. *Fragments of the Archive of Nestor Makhno Transferred to the KNU. KNU Communications Center*. 13 July 2018. [online] Available at: <https://knu.ua/news/9768>. [in Ukr.]
26. Chop, V. (). *The Makhno movement in Ukraine 1917–1921: Problems of Ideology, Social and Military System*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Zaporizhzhia, 289 p. [in Ukr.]
27. Shcherbatiuk, V. (2010). *The Insurgent Movement Led by Nestor Makhno in Modern Domestic Historiography*. *Science. Religion. Society*. No. 2, pp. 49–65. [in Ukr.]

Summary

IN SEARCH OF NESTOR MAKHNO'S ARCHIVE

Taras KONONENKO

orcid.org/0000-0003-0660-1707

Doctor of Philosophical Sciences, Head of Department of History of Philosophy,

Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: Taras_Kononenko@knu.ua

Roman DODONOV

orcid.org/0000-0003-1598-499X

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Director of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: roman.dodonov@knu.ua

Relevance of the research. The heritage of world history is the Peasant Insurgent Movement of 1917–1921, associated with the name of Nestor Makhno. The anarchist orientation of the movement as a “third force”, which did not recognize either the dictatorship of the proletariat or Ukrainian statehood, led to a general misunderstanding

of its essence. After the defeat of the Insurgent Army by the Bolsheviks and the flight of its leader abroad, the Soviet authorities made efforts to distort and falsify historical reality, preparing a trial in absentia against N. Makhno. After the collapse of the USSR, numerous publications about the Makhnovshchyna appeared, the authors of which tried to restore historical justice. Under these conditions, the role of the source base is growing, since original documents of that era are scarce. The "Paris archive" of N.I. Makhno, transferred by ukrainian diplomats to Ukraine, will help eliminate this defect.

The **purpose** of the article is to highlight the fate of Nestor Makhno's "Paris archive" in Ukraine: the circumstances of its transfer, storage and publication.

Conclusions. The detective story of the search for the specified documents by the historical community is due to the fact that the previous agreements on the storage location of the archival collection at the Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine were violated due to political and organizational circumstances. The premature publication in the journal "Ukrainian Studies" about the transfer of the archive to the Institute caused concern among public activists about the fate of N. Makhno's documents. And while they were stored in France, in Ukraine emotional accusations were heard against the leadership of the Research Institute of Ukrainian Studies of "theft" and "destruction" of historical documents. They did not stop even after 2018, when N. Makhno's "Paris archive" actually got to Ukraine. Currently, it is stored in the M. Maksymovych Scientific Library of the Taras Shevchenko National University of Kyiv in its entirety and in the same state of preservation as at the time of transfer. All that remains is to fulfill the last condition of the archive's keepers – to publish it.

Keywords: Nestor Makhno, emigration, archive, Ukrainian studies.

Отримано редакцією / Received: 13.02.26

Прорецензовано / Revised: 24.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26